

WOZZECK ALS DAKLOZE SANS-PAPIERS

Nauwelijks drie en twintig jaar was hij toen hij stierf, en hij liet slechts een in omvang zeer beperkt literair oeuvre na (een novelle, een paar vertalingen, drie toneelstukken waarvan er geen enkel tijdens zijn leven werd opgevoerd). Maar toch is Georg Büchner (1813-1837) de geschiedenis ingegaan als een der belangrijkste voorlopers van het realisme en een der grondleggers van het 'moderne' Duitse theater.

Hij kwam uit een welgesteld burgerlijk milieu (zijn vader was districtsarts in Darmstadt) en ging in 1831 als 18-jarige naar Straatsburg waar hij geneeskunde ging studeren. Aan de universiteit van deze oorspronkelijk Duitse stad¹ hadden vroeger ook verscheidene groten van de Duitse literatuur gestudeerd, zoals Lenz, Herder en Goethe. Straatsburg was in 1697 bij Frankrijk gevoegd, en de voertaal aan de universiteit was in Büchners tijd het Frans. Toch was Straatsburg, net zoals vandaag, een brug tussen de Germaanse en de Franse cultuur. Büchner kwam er in de ban van de vrijheidsidealen van de Franse revolutie, die in de restauratieve periode rond 1830 wel in de verdrukking waren geraakt, maar in de vrijgevochten universiteitsstad nog erg populair waren.

Na twee jaar ging hij verder studeren aan de universiteit te Giessen in zijn geboortestreek Hessen, een groothertogdom dat op een erg autocratische manier werd bestuurd en waar het leger en de geheime politie met ijzeren hand de gevestigde orde en het zogenaamde 'wettige gezag' handhaafde. Daar stichtte hij een geheim genootschap voor de verdediging van de mensenrechten, en liet hij samen met een aantal revolutionair gezinde vrienden onder de verpauperde boeren en arbeiders een pamflet verspreiden onder de naam 'Der Hessische Landbote', waarin hij hen onomwonden opriep om in opstand te komen tegen hun uitbuiters. De revolutie brak evenwel niet uit, de meeste boeren en arbeiders konden overigens niet lezen of schrijven, en Büchner en zijn companen werden verraden. Er werd een aanhoudingsbevel tegen hem uitgevaardigd, maar hij kon tijdig vluchten. Hij studeerde verder te Straatsburg waar hij opnieuw onderdak vond bij predikant Jaegle bij wie hij ook voordien had gewoond en met wiens dochter hij intussen was verloofd. In 1836 promoveerde hij aan de universiteit te Zürich waar hij onmiddellijk een aanstelling kreeg als 'Privatdozent'. Het jaar daarop stierf hij daar echter aan een tyfusbesmetting, in de armen van zijn verloofde Minna Jaegle.

Sociaal-realistisch drama

Tussen de nagelaten geschriften van Georg Büchner werd het handschrift van een drama gevonden. In de winter 1836-37 was hij er te Zürich aan beginnen te schrijven, maar op 2 februari 1837 was hij ziek geworden en op 19 februari overleden. Het stuk had (nog) geen titel, en werd daarom naar de naam van het hoofdpersonage *Woyzeck* genoemd. Büchner had waarschijnlijk zijn inspiratie gevonden in het vakblad *Henkes Zeitschrift für die Staatsarzneikunde* (1825 en 1826) waarin de rapporten van Dr. Clarus over de geestestoestand van een zekere Woyzeck waren gepubliceerd. De barbier Woyzeck die zijn vriendin had vermoord, had verklaard dat hij in zijn hoofd stemmen had gehoord. Hij werd veroordeeld en in 1824 als moordenaar te Leipzig terechtgesteld. Maar zijn proces had in medische kringen heel wat controverse over zijn toerekeningsvatbaarheid uitgelokt. De psychoanalyse kwam aan het einde van de negentiende eeuw met Sigmund Freud echt niet zomaar uit de lucht gevallen.

Woyzeck was bij de dood van Büchner beslist nog niet in definitieve versie klaar, en het handschrift bevat van een aantal scènes onvoltooide of verschillende versies. In 1897 werden de versies door Karl Emil Franzos gefilterd en in een min of meer logische volgorde gerangschikt en uitgegeven. Samengevat gaat het verhaal als volgt: Woyzeck is een arme soldaat, die bij zijn geliefde Marie een kind heeft. Om wat bij te verdienen werkt hij als barbier en leent hij zich bij de regimentsarts tot medische experimenten. Marie laat zich intussen verleiden door een stoere tamboer-majoor. De jaloerse Woyzeck moet in een cafégevecht tegen de sterke tamboer-majoor het onderspit delven. Met een mes steekt hij zijn geliefde dood. Hijzelf verdrinkt in een poel.

Büchner verlegde het accent van de psychiatrie (de historische Woyzeck die door stemmen en waanbeelden werd achtervolgd) naar het sociale plan: de arme soldaat en proleet Woyzeck, die door de maatschappij, het leger, en door harteloze individuen zoals de Kapitein en de Dokter wordt uitgebuit en vernederd. Hij leeft 'in zonde' met zijn vriendin Marie (in die tijd mochten gewone soldaten niet huren, want dat zou desertie aanmoedigen...), en de medische experimenten die de dokter op hem uitvoert (hij mag alleen maar erwten eten en zijn urine lozen als de dokter het wil) verzwakken hem danig. Het overspel van zijn geliefde geeft hem de psychische genadeslag. Hij maakt een einde aan hun gezamenlijk uitzichtloze bestaan. Met dit stuk schreef Büchner wellicht het eerste sociaal-realistische drama met iemand van de 'vierde stand' (arbeiders, boeren, werkmensen) als protagonist.

Woyzeck en Wozzeck: ellende allom

Woyzeck werd (onder de titel *Wozzeck* ²⁾ pas op 8 november 1913 gecreëerd in het Residenztheater te München, ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van Büchners geboortedatum. Alban Berg (1885-1935) zag het toneelstuk van Büchner op 5 mei 1914 in de Residenzbühne (later Kammerspiele genaamd) te Wenen, en was vast besloten om er een opera van te maken. Hij werkte voornamelijk van 1915 tot 1918 aan de partituur en componeerde zijn muziek op een door hemzelf aangepaste tekstversie van Franzos. Hij voltooide zijn ‘dodecafonische’ opera *Wozzeck* in 1921, die zijn eerste opvoering op 14 december 1925 beleefde te Berlijn, met Erich Kleiber als dirigent. De creatie lokte heftige discussies uit (waarbij tegenstanders de dodecafonie als kakofonie uitscholden) maar maakte Berg meteen ook wereldberoemd. Het werk is waarschijnlijk de meest bekende en meest gespeelde ‘moderne’ opera. In de Duitstalige landen is het, met uitzondering van de nazitijd toen dit werk verboden werd als ‘entartete Kunst’, één van de vaste waarden van het internationale operarepertoire in het algemeen, en het Duitse in het bijzonder.³

Alban Berg heeft zelf uit de door Franzos samengestelde toneelversie van *Woyzeck* een bruikbaar libretto gedistilleerd⁴. Enerzijds hield hij zich streng aan de oorspronkelijke tekst, maar anderzijds bracht hij toch ook een aantal belangrijke wijzigingen aan. Hij schrapt negen scènes van de Franzos-editie, en voegde twee andere samen. Zo kwam hij aan drie bedrijven met telkens vijf scènes, waarbij elk bedrijf een introductie, hoogtepunt, en ontknoping (resp. overgang) kreeg. In het eerste bedrijf confronteert hij *Wozzeck* met zijn voornaamste antagonist (Kapitein, medesoldaat Andres, geliefde Marie, Dokter, Tamboer-Majoor). In het tweede bedrijf stuwt het overspel van Marie de actie naar een dramatisch hoogtepunt of ‘turning point’: het gevecht van *Wozzeck* met zijn rivaal, de Tamboer-Majoor (II,5). Het derde bedrijf begint met het berouw van de biddende Marie als een ‘stilte voor de storm’, gevolgd door de gewelddadige moord en het verdrinken van *Wozzeck*. Met een ontroerende anti-climax, waarbij het kind van Marie - onbewust van wat er met zijn ouders is gebeurd - op straat speelt, wordt het drama besloten. Op een door hemzelf aangepast libretto met een uiterst strak dramaturgisch concept, heeft Alban Berg een eveneens strak muzikaal geheel gecomponeerd, dat naadloos aansluit bij het verhaal, en waarbij de instrumentale tussenspelen de dramatische spanning aanvullen of voortstuwen.

Hedendaagse proleet

In de escenering van Guy Joosten huist Wozzeck in een soort afgedankte partytent, onder een hoge betonnen voetgangersbrug. Weg is het leger, weg de historische kostuums: Wozzeck draagt geen legeruniform maar afgedankte kleren. Ook het personage van de Kapitein heeft niets met het leger te doen: in burgerkleren lijkt hij veeleer op een gepensioneerde klerk, een vieze ouwe snoeper zeg maar. En of wie zich dokter laat noemen wel echt een geneesheer is, kan je betwijfelen: hij doet me denken aan een halve gare die graag doktertje speelt en in ruil voor wat stuivers pseudo-medische seksuele experimenten mag uitvoeren op hongerige stumpers.

De sociale dimensie van Büchners tijd is uit deze escenering volledig verdwenen. De arme arbeiders- en boerenzonen, die vroeger door de ronselaars dronken werden gevoerd voor ze hen een kruisje of hun duimafdruk op een document lieten zetten dat ze niet konden lezen, waren onherroepelijk gebonden aan het leger. Buiten de schamele kost verdienden ze nauwelijks het zout op hun aardappelen, trouwen mochten ze niet, en desertie werd met de dood bestraft. Kanonnenvlees. Enkel als zwaar verminkten hadden ze een kleine kans om levend terug thuis te komen. In de maatschappij van vandaag is de beroepssoldaat echter al lang geen arme drommel meer. Hoe kan je de tragiek van de proleet Woyzeck/Wozzeck dan nog op de scène duidelijk maken? Blijkbaar vond regisseur Joosten het antwoord bij de rechtelozen en verschoppelingen van vandaag: de daklozen, de illegalen, de mensen zonder papieren die als 'zwartwerkers' worden uitgebuit en vernederd. De hedendaagse sociale dimensie is niet minder schrijnend dan de oorspronkelijke van Büchners tijd.

Het in het libretto voorziene spelende kind van Wozzeck en Marie is bij Joosten nog een baby. Hij ligt te slapen in een kartonnen doos die op een gerecupereerd onderstel van een oude kinderwagen is gemonteerd. Doffe ellende alom. Van in de wieg voorbestemd om eveneens een paria te worden. Als het ooit volwassen wordt, want Joosten laat het personage van de Nar (bij Büchner een soort halve gare of dorpsgek) optreden als een grote zwarte Engel des Doods, die aan het einde van de opera de oorspronkelijke rol van het rondhuppelende 'kind op een stokpaardje' overneemt, en die er gedecideerd met de baby in de kinderwagen van door gaat.

De tent van Wozzeck en Marie staat onder een hypermoderne wandelbrug, een soort mini-lange-wapper. Ze beschut hen nauwelijks tegen de regen en zet hen in de schaduw. Een paar meter verder begint de 'woestenij': gras, onkruid, wat struikgewas. Geen idyllisch groen: vuil en afval ligt overal verstrooid. Wozzeck

zoekt daar naar achtergelaten rommel, die mogelijk nog een stuiver kan opbrengen op een rommelmarkt of bij een handelaar in oud ijzer. De tamboer-majoor neukt even verder met Marie. Na een wilde nacht in de tent die voor de gelegenheid dienst doet als locatie voor een feestje (II,5) liggen de feestvierders er hun seksuele driften bot te vieren, met elkaar (m/v, m/m of v/v) of met een opblaaspop. Nergens een lichtpunt in deze wereld, nergens een sprankeltje hoop. De gruwelijke en tragische afloop is 'onvermijdelijk'.

Beklijvend

Samen met een homogene ploeg heeft regisseur Guy Joosten met deze encenering⁵ een erg aangrijpende actualisering gebracht van dit sociaal-realistische gezinsdrama, met zijn personages die aan de zelfkant van onze maatschappij leven. De scenografie (Christof Hetzer) toont op treffende wijze de tegenstelling binnen de moderne maatschappij: een 'mooie' betonnen moderne voetgangersbrug versus de miserabele rommel daaronder, waar de verschoppelingen hokken. De Finse bariton Gabriel Suovanen was enkele jaren ensemblelid bij de Komische Oper te Berlijn, waar er een enorm belang wordt gehecht aan de acteerkwaliteiten van de zangers. En dat is er aan te zien. Hij speelde op een pakkende wijze de goedmoedige, wat afwezige en schichtige Wozzeck, wiens stoppen doorslaan wanneer hij beseft dat zijn geliefde hem bedriegt. De Zwitserse sopraan Noëmi Nadelmann is een sensuele, ietwat simpele en naïeve Marie, die waarschijnlijk veel te jong was voor het moederschap en die ook niet echt naar haar kind omkijkt. Op een erg geloofwaardige manier maken beiden in hun spel duidelijk dat ze eigenlijk niet echt bij elkaar horen, dat het wel fataal moet aflopen. Maar ook bij de nevenrollen wordt er meer dan behoorlijk geacteerd, net zoals bij het koor. Wat van het geheel, met een gedisciplineerd orkest onder leiding van Martyn Brabbyns een beklijvende voorstelling maakt van uitstekend naar de hedendaagse tijd togetrokken muziektheater. Want wanneer Wozzeck het lijk van Marie niet in een vijver, maar in een rioolput laat verdwijnen flitsen ettelijke krantenkoppen door je hoofd: Gezinsdrama te Waasmunster: man schiet zijn vrouw dood in hun woning / Gezinsdrama in Vosselaar: moeder doodt haar dochter van drie en pleegt zelfmoord / Gezinsdrama te Heusden-Zolder: man steekt zijn vrouw met een mes dood en pleegt zelfmoord door zich onder een trein te gooien... Woyzeck/Wozzeck en Marie leven nog steeds onder ons.

Toon BROUWERS

Noten

- ¹ Straatsburg ligt aan de Rijn en de rivier Ill, en was reeds in de Keltische tijd een nederzetting en in de Romeinse tijd een militaire vesting. In de Middeleeuwen maakte het, na de opsplitsing van het rijk van Karel de Grote, deel uit van het Duitstalige deel. Bij de Vrede van Westfalen (1648) werd Straatsburg onder de beschermheerschap van de Franse koning gesteld, in 1681 werd de stad door Lodewijk XIV veroverd, en in 1697 door Frankrijk ingelijfd. Hoewel Straatsburg geleidelijk naar een tweetalige stad evolueerde bleven aanvankelijk de taal en het culturele leven hoofdzakelijk Duits (tot aan de Franse revolutie). De vooruitstrevende en vrijgevochten universiteit (Protestantse Academie in 1566, Universiteit sedert 1621) genoot van een uitstekende faam. Tijdens de periode van de 'Sturm und Drang' verbleven vele Duitse schrijvers te Straatsburg, zoals Lenz en Herder, en Goethe studeerde aan de universiteit in 1770-71. Bij het uitbreken van de Franse revolutie was de stad ook revolutionair gezind. Na de Frans-Duitse oorlog van 1870 (gewonnen door Duitsland) kwam Straatsburg het jaar daarop bij het nieuwe Duitse Keizerrijk. Na de eerste wereldoorlog moest Duitsland de stad terug afstaan aan Frankrijk. Tijdens de tweede wereldoorlog werd Straatsburg bij het 'Derde Rijk' ingelijfd, om in 1944 weerom naar Frankrijk te keren. Sindsdien werd de stad een symbool voor de verzoening tussen de oude vijanden Frankrijk en Duitsland, en vervult ze met verscheidene Europese instellingen (zoals het Europese Hof voor de Rechten van de Mens, de Raad voor Europa, zetel van de Frans-Duitse culturele televisiezender ARTE) een vooraanstaande rol in de Europese Unie.
- ² Karl Emil Franzos had bij de eerste uitgave van Büchners werk in 1879 in het handschrift de naam *Woyzeck* ontcijferd als *Wozzeck*. Het stuk werd onder die titel te München gecreëerd. Pas bij een nieuwe kritische tekstuittgave van Fritz Bergemann (München: Insel Verlag 1922) werd de oorspronkelijke naam 'Woyzeck' gebruikt.
- ³ *Wozzeck* werd in de Koninklijke Vlaamse Opera te Antwerpen voor het eerst opgevoerd op zaterdag 23 november 1974, met Fritz Celis als dirigent en Walter Eichner als regisseur. Herman Bekaert vertolkte de rol van *Wozzeck*, Lydia Risack-Lesage deze van Marie.
- ⁴ Cf. Alban Berg in zijn 'Pro Domo', in het Nederlands vertaald en gepubliceerd in de programmabrochure *Alban Berg: Wozzeck*. Brussel: de Munt, januari 1989, blz. 3.
- ⁵ Voorstelling gezien in de Vlaamse Opera te Antwerpen op 3 oktober 2009.